

19.YÜZYIL ÇARLIK RUSYA'SINDA İKİ AKIM: BATICILIK VE SLAVCILIK*

Tayyip ÇAKAN**

Öz:

Bu çalışmamızda, Çarlık Rusya'sında ortaya çıkan iki farklı düşünce olan Slavseverlik ve Batıcılığın meydana geliş süreci ve bu akımları savunan düşünürlerin Rus tarihine olan etkisi ele alınacaktır. Batı ve Doğu arasında kalmış Rus insan tipolojisini anlayabildiğimiz bu dönem, aynı zamanda Rus Felsefi Düşüncesinin de ortaya çıkışına vesile olmuştur. 19. yüzyılın kırklı yıllarından itibaren Slavseverler ve Batıcılar sayesinde Rus felsefesi, edebiyatı ve düşüncesi mühim bir gelişme göstermiştir. Bu süreçte ortaya çıkan düşünürler, Batı ve Doğu arasında savrulan Çarlık Rusya'sının hangi yöne doğru gitmesi gerektiğini dile getirmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Rus tarihi, Slavseverler, Batıcılar, Edebiyat

Jel Kodu: Z19

* Bu çalışma, "Nikolay Leskov (1831-1895) ve Rusya'da Edebiyat ve İdeoloji (Hacettepe Üniversitesi, SBE, Tarih ABD)", başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi, İstanbul Türkiye, tayyip.cakan@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5885-9158

Makale gönderim tarihi: 30.06.2021

Makale Kabul tarihi: 17.02.2022

Künye Bilgisi: Çakan, T. (2022), "19. Yüzyıl Çarlık Rusya'sında İki Akım: Batıcılık ve Slavcilik", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 40-56.

Two Currents In 19th Century Tsarist Russia: The Westerners And Slavophiles

Abstract

In this study, the emergence process of the Slavophiles and Westerners, which are two different ideas that emerged in Tsarist Russia, and the effect of the thinkers who defend these movements on Russian history will be discussed. This period, in which we can understand the typology of Russian people caught between the West and the East, has also been instrumental in the emergence of Russian Philosophical Thought. Since the forties of the 19th century, Russian philosophy, literature and thought showed a significant development because of the Slavophiles and Westerners. The philosophers who emerged in this process, expressed the direction where should go Russia, which was tossed between the West and the East.

Keywords: Russia, Russian history, Slavophiles, Westerners, Literature

Jel Code: Z19

1. Giriş

Rus tarihi siyasi olarak diğer ülkelerde olduğu gibi çalkantılı bir seyir izlemiş, pek çok iniş ve çıkış yaşamıştır. Yaşamış olduğu bu yükselişlerden birisi ise I.Petro dönemi olmuştur. Rus tarihinde düşünce, edebiyat ve sanat I.Petro dönemiyle gelişmeye başlamıştır. Petro geçmişteki çarların aksine gelişimi batıda görmüş ve saraydan, sokağa kadar her yerde batılılaşmayı hayatın içine sokmaya çalışmıştır.

Yüzyıllardır kendi kültürleriyle doğup büyümüş ve onun gerektirdiği şekilde yaşamış olan Ruslar, I. Petro ile birlikte Batılı gibi yaşamaya başlamışlardır. Petro'nun yapmış olduğu değişim gayet radikaldir. Senatonun kurulması, 1724 yılında çıkardığı bir emir sonucunda Patrikliğin ilga edilmesiyle kilise teşkilatının devlet denetimine alınması, merkezileşmenin artırılması, donanma ve ordunun modern bir hal almasının dışında sakal tıraşının zorunlu olması ve Avrupa biçimi elbiselerin giyilmesi gibi kurallar Petro reformlarına verilebilecek örneklerdendir. (Kurat, 2014: 286-287) Fransız Devriminin önemli figürlerinden olan Saint-Just'ın dediği gibi; *“Bir yenileşme döneminde, yeni olmayan her şey kötüdür.”* (Hobsbawn, 2016: 89) düsturuna benzer şekilde I. Petro eski Rusya'da olan ne varsa değiştirmeye başlamıştır. Bu süreçle birlikte Rusya her alanda gelişimini sağlamayı başarabilmiştir.

I.Petro'dan bir yüzyıl sonra ise Ruslar, tarihindeki başka bir düşüşü yaşamışlardır; Napolyon'un Rusya'yı işgali. 1800'lerin başlarında Rusya, Petro'nun 100 sene evvel başlatmış olduğu reformların etkisiyle Fransız kültürünün etkisi altında girmiştir. Tolstoy'un ünlü *Savaş ve Barış* adlı eserinde resmedilen Piyer Bezukhov karakteri, Napolyon'a hayran bir Rus'u okuyucuya göstermektedir. Diğer yandan eserde Kont Rastopçin'in bir sohbet ortamında Prens Nikolay Andreyeviç'e yapmış olduğu konuşma, dönemin Rus insan tipolojisini okuyucuya sunmaktadır;

“Hem biz Fransızlarla nasıl savaşırız prens? Hiç bize öğretmenlik etmiş olanlara, birer put halinde getirdiklerimize karşı silaha sarılabilir miyiz? Gençlerimize bakın, kadınlarımıza bakın... Bizim Tanrılarımız Fransızlardır, bizim cennetimiz Paris'tir.” (Tolstoy, 2015: 838)

Lakin Napolyon'un Moskova'yı işgali pek çok Petersburg soylusunun Fransız yanlısı görüşlerini sarsmıştır. Genç soylu subaylar, bu işgal ile birlikte vatansever Rus köylüsünün ve

askerinin Fransızlardan kurtarmak adına Moskova'yı yakışına şahit olmuştur. Tüm bu yaşananlar millet duygusunu ortaya çıkarmış ve ulusal bir uyanışın habercisi olmuştur. Böylece subayların çoğu köylülerin iç dünyasını anlama imkânı bulmuştur. Hatta bazı subaylar Tolstoy'un hizmetindeki köylülerin yaşayışına hayran kalıp, onlar gibi giyinmesi gibi halkın davasına katılmak adına kıyafetini değiştirmiş, sakal bırakmış ve eski Avrupalı soylu hareketlerini bir kenara bırakıp davranışlarını Ruslaştırmıştır. (Figes, 2009: 106-108) Aynı süreçte (19. yüzyılın ilk yarısında yazarlar dahi artık çoktandır kimsenin nesirde kullanmadığı Kilise Slavcası kelimelerden (mesela zlato/altın, deva/bakire kız, ochi/gözler, zenitsa/gözbebeği vs.) şiirlerinde istifade etmeye başlamışlardır. (Trubetskoy, 2020: 103)

Böylece Napolyon'un işgali Rus tarihinde yeni bir yükselişin müjdeleyicisi olmuştur. 1812 zaferinden sonra köylü ruhu ve fedakarlığı kavramı "Batı'nın kurtarıcısı Rusya" kavramıyla ilişkilendirilmiştir. Ölü Canlar ve Taras Bulba eserlerinde Slavcılığın izlerini yansıtan ünlü Rus yazar Nikolay Gogol da Slavcılığa yaklaştıkça Hristiyan kardeşliğin Rusya'nın dünyaya eşsiz bir mesajı olduğuna inanmaya başlamıştır. (Figes, 2009: 373-374)

Bu çalışmamızda cevap aradığımız soru ise tam olarak budur. 1812 Napolyon zaferi sonrası Ruslar hangi yöne doğru yönelmişlerdir; Batıya mı yoksa doğuya mı? Rus düşünce tarihinde de mühim olan 19. yüzyılın ilk yarısındaki bu süreçte, Rusya'nın entelektüel olarak iki parçaya bölündüğü ve ülkenin tarihteki misyonunu ve amacını sorgulayan iki grubun ortaya çıktığı görülmektedir; Batıcılar ve Slavseverler. Batıcılığı ve slavcılığı savunan ediplerin hangi düşünce ile fikirlerini genişletmiş olduklarını, Ortodoksluk düşüncesinin bu süreçte nasıl bir rol oynadığını ve Çarlık Rusya'sında bu ideolojilerin devlet nezdinde ne kadar etkili olup kullanıldığı konusu irdelenmekte ve cevaplar aranmaya çalışılmaktadır.

Bu süreçte iki Alman düşünürü ön plana çıkmıştır. Fredrich Wilhem Scheling (1775-1854) üzerinden Alman romantizmi ve Friedrich Hegel (1770-1831) vasıtasıyla diyalektik yöntem Rus fikir hayatına dahil olmaya başlamıştır. Bu felsefî uyanış bir yerden sonra düşünürler üzerinde bağımlılığa sebep olmuştur. Gecenin ilerleyen saatlerine dek süren toplantılarda, düşünürler kimi zaman tartışmanın yoğunluğuna kapılıp eldeki eserlerin okunmasına zaman ayırmamaktadır. Örneğin edebiyat eleştirmeni Vissariyon Belinski, Hegel'den tek bir cümle okumamış olmasına rağmen onu sadık bir savunucusudur (Evtuhov, Stites: 2018, 56-57).

Aleksandr Herzen (1812-1870), Slavcılar (Slavseverler) ve Batıcılarla ilgili olarak şöyle demiştir; "İki düşman kardeşin, çekişme ve zıtlaşmalarında, Rusya'da ulusal bilinci hazırlayan

o karmaşık süreci buluruz.” (Koyre, 1994: 11). Herzen’in bu sözü esasında her iki grubun temel ideolojisini görebilmek açısından önemlidir. Çünkü hem Slavcı hem de Batıcı edipler öne sürmüş oldukları fikirlerle Rus düşünce hayatının gelişip büyümesine olanak sağlamışlardır.

2. Batıcılık

Herzen 1860’da “*30 yıl öncesinin Rus gençlerinin içerisinde, Rusya’nın geleceği mevcuttur. Onlar evrensel bilimin ve hakiki Rus geleneğinin mirasçılarıdır.*” (Florinsky, 1947: 77-85) diye yazdığı zaman Rusya’nın gerçeklerinden çok da uzaklaşmamıştır. Hakikaten 1825-1855 dönemi Rus siyasal ve sosyal düşünce tarihinde oldukça önemli bir dönem olmuştur. Dekabrist ayaklanmasını izleyen baskılar tüm entelektüel faaliyetleri durduramamış, Petersburg’da, Moskova’da ve çeşitli illerde Herzen’in deyişyle “*resmi Rusya’dan derin bir yabancılaşma duygusuyla*” felsefi, bilimsel, sosyal ve politik sorularla ilgilenen gayri resmi gruplar ortaya çıkmaya başlamıştır. (Florinsky, 1947: 77-85)

Batıcılık akımının ilk temsilcilerinden olan Çaadayev, Moskovalı aristokrat bir ailenin çocuğu ve Puşkin’in de yakın arkadaşısıdır. Çaadayev’in Batıcılığı geç dönem Batıcıları olan Herzen, Belinski, Bakunin ve Çernişevski gibi materyalist ve din karşıtı değildir. Çaadayev’e göre, Rusya’nın yüzyıllarca Moğol-Türk esaretinde kalmış olması tüm Avrupa’nın özgün bir Hristiyanlık kültürünü oluştururken, bu sürecin dışarısında kalmalarına neden olmuştur. Ruslar gerçek Hristiyanlıktan kopmuş olan Bizans’ın mezhebini benimsemişlerdir. Bu sebeple Ruslar sözde Hristiyan olsalar da Batı’nın uzun tarihsel süreç içerisinde edindiği ilerlemelerin dışında kalmışlardır. Dolayısıyla Çaadayev, Batının dinamik yapısına uyuşmayan Ortodoks kültürüne karşı çıkmaktadır. Katoliklik ise, gelinen noktada rasyonel Batı düşüncesinin temel kaynaklarından birisini oluşturmaktadır (Mehdiyev, 2015: 231-238).

Çaadayev ilk kez 1829’da Rusya’nın Avrupa ile olan ilişkisi sorununu felsefi mektubunda kaleme almıştır. Yazı 1836’da *Teleskop* dergisinde yayımlanmıştır. Bu mektupta Çaadayev yaratıcılığını ve birliğini genel olarak dinden ve bilhassa Katolik olmasından alan Batı medeniyetine Rusya’nın değerli hiçbir katkıda bulunmadığı konusunu tartışmaktadır. Ayrıca Rusya’nın kendi geçmişindeki ayak bağlarından arınmış olarak büyük bir geleceği olabileceği olasılığına açık kapı bırakmıştır (Williams, 1970: 573-588). Çaadayev’in yazmış olduğu

mektup şaşırtıcı bir etki yaratmış ve iki taraf (Batıcılar ve Slavseverler) arasında düşmanlık derecesinde bir bölünmeye sebep olmuştur.

Çaadayev'in Rus tarihinin tarihsel açıdan önemsiz oluşu ile ilgili sözlerine karşı yakın arkadaşı Puşkin "Şerefim üzerine yemin ederim ki geçmişlerimizin tarihinden başka, Tanrı'nın bize vermiş olduğu vatandan başka, hiçbir zaman ne vatanı değiştirmek veya ne başka bir tarihe sahip olmak isterim." (Kovaleva, 2014: 54) diyerek karşı çıkmıştır. 1836'da Slavsever Homyakov da Slavofilizmin ana temellerini de oluşturan "Felsefi Mektup Hakkında Birkaç Söz" adlı bir yazı kaleme almış ve yazısında şöyle demiştir;

"Biz diğer aydınlanmış halkların gerisinde kalmadık. Geleneksel toplumsal yaşam biçimlerine gelmek gerekirse, üstümüzde tecrübe edilmesine gerek yoktur, kişi başkalarının tecrübeleriyle de akıllıca yaşayabilir; biz neden uç noktalara doğru ilerlemek zorundayız ki: Fransa'da olduğu gibi kalbin tutkusunu deneyimlemek, İngiltere'de olduğu gibi aklın üstünlüğü ile serinlemek; birinin yanmasına diğerinin ise donmasına izin vermek demektir. Biri aşırı çabadan anevrizma (kan damarlarının duvarının zayıflaması sonucu balon gibi genişlemesi), diğeri ise aşırı dolgunluktan felç olabilir. Güçlü bir yapıya ve ılımlı bir yaşama sahip Ruslar ise halklar için mukaddes asırlara ulaşabilir." (Şerbakov, 2020: s.17-18)

Batıcılar, Batı Avrupa'nın gelişimi esnasında vaki olan her şeyi savunmuşlardır: köylülerin nüfusunun azaltılması, Fransa'da ortaya çıktığı gibi bürokrasinin gücü vs. mecburen Rusya'da da tekrarlanması gerektiğini savunmuşlardır. Fakat modern Avrupa düşüncesinin etkisinde olan daha eğitilmiş temsilcileri Belinski, Herzen, Turgenyev, Çernisevki tamamen farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Onlar, Batı Avrupa'nın fabrika ve tarım işçilerinin katlanmak zorunda kaldığı, toprak sahiplerinin orta sınıfın parlamentoda elde ettiği gibi kontrolsüz bir güçle dayattığı acıları hiçbir surette tarihi bir zorunluluk olarak kabul etmemişlerdir (Kropotkin, 2018: 329-330). Hatta Herzen, Slavseverler gibi İncil'in öğretilerine Ortodoks Hristiyanlığının, Katoliklikten daha sadık olduğunu düşünmüş ve bu inanç sayesinde Rus halkının, Batı Avrupa'nın sağlıksız uygarlığına bulaşmadan temiz kalabildiğini savunmuştur (Walicki, 2013: 263).

Belinski'ye göre, Petro'nun yapmış olduğu reformlar, tarihsel açıdan bakıldığı zaman kaçınılmazdır. 19. yüzyıl Rusya'sının içerisinde bulunmuş olduğu toplumsal uçurumun sorumlusu olan Petro reformları, çağdaş bir Rusya'ya atılmış olan ilk ve kesin adımlardır. I.Petro'dan önce Rusya, sadece bir halk iken Deli Petro'nun başlatmış olduğu reformlarla birlikte bir ulus olabilmiştir (Walicki, 2013: 222-223).

Slavcılık ve Batıcılık tartışmaları 1880 baharında Moskova'da gerçekleşen Puşkin Töreni'nde Dostoyevski'nin konuşmasında dahi hala daha canlı bir haldedir. Puşkin'in ölümü üzerine yapılan törende en önemli iki edebi şahsiyet Turgenyev ile Dostoyevski, Puşkin'in tamamen farklı yönlerini ortaya çıkaracak konuşmalar yapmışlardır. Turgenyev, Puşkin'i Avrupa edebiyatı bağlamında incelerken Dostoyevski onun dehasının Avrupa'daki yaratıcılığa eşit olmaktan öte, çok üstünde olduğunu belirtmiştir. Her ikisi Puşkin ile ilgili çözümler yapmakla kalmamış, dolaylı olarak Rusya'nın Avrupa karşısındaki başarısını da değerlendirmişlerdir. Buradaki argüman edebi bir şahsiyetle ilgili gibi görünse de dinleyicilerin de gayet anladığı gibi aslında uzun zamandır var olan ve 19. yüzyıl boyunca Rus kültüründe sürüp giden Batıcılık-Slavcılık tartışmasının bir rövanşidir. Turgenyev'in Batı merkezli, Dostoyevski'nin ise Rus merkezli konuşmasının sonucunda galip ise Dostoyevski olmuştur (Dostoyevski, 2015: 37-38).

Batıcıların karşısında konumlanan Slavcılar ise Ortodoksluk ekseninde Rus tarihini incelemişler ve Batı medeniyeti yerine Slav medeniyetinin üstünlüğünü kabul ederek görüşlerini açıklamaya uğraşmışlardır.

3. Slavcılık (Slavseverler)

Slavseverlik (Slavyanofil) kelimesi ilk olarak Çar I. Aleksandr dönemindeki, Amiral A.S. Şişkov'un eski kilise Slavcasına karşı büyük bir sempati beslemesi ve tekrar eski dile geri dönülmesini istemesinden ileri gelmektedir. Şişkov, Rusça yerine yazıda, basında, okullarda eski Slavcayı uygulamaya koymak istemiştir. 1824'de Eğitim Bakanı da olan Aleksandr Şişkov, Batı medeniyetini destekleyen Rus aydınlarının, yani batıcıların ileri sürdükleri bütün yeniliklere karşı koymuş ve ileri hareketleri durdurmaya çalışmıştır. Şişkov'un eski Slavcayı ihya etmek isteği, muhalifleri tarafından kendisine "Slavyanofil" yani "Slavsever" adının takılmasına sebep olmuştur (Aslan, 2018: 52-83).

Slavcılık, Rusya'da 1839'larda ortaya çıkmıştır. Bu ideolojik hareketin öncüleri İvan Kireevsky (1806-1856), Aleksey Homyakov (1804-1860), Konstantin S. (1817-1860) ve İvan Aksakov (1823-1886) kardeşlerdir. Slavseverler, Rus halkının var etmiş olduğu orijinal biçimiyle Ortodoksluğa dayalı bir Hristiyan dünya görüşünün geliştirilmesini amaçlamışlardır. Slav dünyasının misyonu ve hayata bakışını açıklamaya çalışmışlar ve Batıcılık tarzında düşünceye ve Ortodoks olmayan anlayışa karşı hoşgörüsüz bir tutum takınmışlardır. Rusya'nın geçmişini ve Rus ulusal karakterini idealize etmişlerdir. Slavseverler, Rus kültürünün ayırt edici özelliklerini çok değerli bulmuşlar ve Rus siyasi ve kamusal yaşamının gelişmekte olduğunu ve Batılı ülkelerin yöntemlerinden farklı olarak kendine özgü bir şekilde gelişeceğini savunmuşlardır (Kovaleva, 2014: 41-42).

Ünlü Rus tarihçi Karamzin'e göre Petro'nun Batılaşıma düşünceleri yüzünden Rusya'da sınıf farkı belirginleşmiş ve böylece Rus toplumunda soylular ile alt sınıf birbirinden kopmuştur. Bu durumda kardeşlik bağlarının kopmasına sebep olmuştur. Karamzin 18.yüzyılın sonlarında genç yaşlarındayken şöyle demektedir;

“Rusların Rus olduğu, Rus gibi giyindiği, kendi yolunda gittiği, gelenek ve göreneklerine bağlı olduğu, kendi dilini gönlünün dilini, yani düşündüğü gibi konuştuğu o devirlerin hatırasına bağlı olmayanınız var mıdır?” (Koyre, 1994: 14)

19. yüzyılın başlarında Rusya'da Schelling'in ve Hegel'in etkisi Rus toplumunun eğitimli kesimlerinde oldukça hızlı bir şekilde yayılmıştır. 1810'ların sonlarında ve 1820'lerde ise aydınların dikkatleri Rus kültürünün özgün başarılarının ne olduğu sorusuna çevrilmiştir. O zaman verilen cevap son derece umutsuz olmuştur: hiçbir şey. Bu dönemin yazarlarının çoğunun yazışmalarında ve günlüklerinde belirtildiği gibi, Rus kültürünün yalnızca taklit edici bir durumda olduğu ortaya çıkmış ve evrensel dünya kültürüne özgün katkısı olarak düşünülebilecek hiçbir unsur içermediği görülmüştür; Rusya'da din tamamen Bizans'tan ve seküler kültür ise tamamen Batı Avrupa'dan gelmektedir (Groys, 1992: 185-198).

Slav tarihçisi Andrej Walicki, Slavseverlerin görüşlerini yaşanan düzenin savunulmasından çok, geçmişin ideal toplumuna duyulan nostalji yani derin bir özlem olarak ifade etmektedir. Walicki'ye göre *“Slavseverlerin felsefesi, tutucu ütopyacılık olarak nitelendirilebilir; "ütopyacılık" diyoruz çünkü, içinde yaşanan gerçeklerin taban tabana zıddı olan toplumsal*

bir idealin kapsamlı ve ayrıntılı bir düşüydü; "tutucu", hatta gerici olduğunu söylüyoruz çünkü, bu, geçmişe yerleştirilen bir idealdir." (Walicki, 2013: 180)

Slavseverlerin görüşlerine genel itibariyle baktığımızda popülistlerin görüşüyle de benzerlik taşıdığı görülmektedir. Herzen ile birlikte başlayan popülizm, Slavseverlerin bazı görüşlerini paylaşmaktadır. Öncelikle hem Slavseverler hem de popülistler, bir yandan Rus köylülerine, bir yandan da esnaf gruplarına samimi bir sevgi beslemektedirler. Alexander Herzen bu iki gruba atıfta bulunurken *"Evet, biz rakip idik fakat çok garip olanından"* demiştir. *"Farklı olmasına rağmen tek bir sevgimiz vardı. Onlar (Slavseverler) ve biz en eski yıllarımızdan Rus halkını bütünüyle kucaklayan, sınırsız bir sevgi hissi veren güçlü bir irrasyonel duyguya yenik düştük. Ve biz, Janus gibi, çift başlı kartal gibi, aynı yüreğe sahipken ve aynı zamandayken farklı yönlere baktık. Onlar mezarlarda İsa'yı arayan Mary Magdalen gibi, kroniklerde Rusya'yı yaşamaya çalıştılar..."*(Lavrin, 1962: 307-317)

Slavseverler; Rusya'nın gerçek tarihinin çözümlenmeye başladığı bir zamanda Moğol istilasına kadar federal prensibin egemen olduğunu, Moskova çarının otoritesinin nispeten yeni bir oluşum olduğunu (15. 16. 17. yüzyıl) ve otokrasinin eski Rusya'nın bir mirası olmadığını savunurlar. Aksine temel olarak aniden batı yaşam biçimini soktuğu için lanet okunan I. Petro'nun eseri olduğundan bir kez bile şüphe etmezler. Onlardan çok azı Rus halkının büyük kitlesinin dininin, resmi Ortodoks kilisesinin dini olmadığını, aksine bin çeşit varyasyonu olduğunun farkına varmıştır. Moskova kilisesini Bizans, Latin ve Moğol kaynağının bir karışımı olarak görmüşlerdir (Kropotkin, 2018: 330-331).

Slavseverciliğin en önemli temsilcilerinden olan İvan Kireyevsky *"Batı'da özel ve toplumsal yaşam bireylerin birbirlerinden yalıtılmalarını gerektiren, insanların tek tek ve öteki insanlardan ayrı olacakları bir bağımsızlık anlayışı temeline dayanır. Böyle olunca, dışsal biçimsel özel mülkiyet ilişkileri ve her türlü hukuksal uzlaşma biçimleri kutsallaştırılır ve insanlardan daha önemli gibi görülür."* (Walicki, 2013: 162-163) demiştir. Kireyevsky'ye göre Batı uygarlığı organik toplumları yok edip onun yerine hesaplar üzerine dayanan birlikler koymuştur. Homyakov'un da deyişiyle Avrupa tarihinin "özgürlüksüz birlik" ile "birliksiz özgürlük" arasındaki savaşımın tarihi olmasının nedeni tam olarak budur. Bunun ardından insan enerjisi dışı, durmak dinlenmek bilmeyen bir hareketliliğe yöneltilmekte, bu içi boş, ruhsuz "mantık-teknik" uygarlığı ise, endüstri üretiminin düzeneğince yönetilmektedir. Kireyevsky ve Homyakov'nin fikirlerini oluştururken Alman idealist felsefesinden, özellikle

de Schelling'ten etkilendiği görülmektedir. Kireyevsky yurtdışına çıktığı süreçte 8 ay boyunca Almanya'da kalmıştır. Berlin'de Hegel ve Schleiermacher'in konferanslarına katılırken Münih'te de Schelling'i kişisel olarak tanıma fırsatına sahip olmuştur. Kireyevsky daha sonra fikirlerine bir düzen vermek için Rusya'ya geri dönmüştür (Lavrin, 1961: 110-120).

Slavseverlerin lideri Kireyevsky olmasına rağmen, hareketin içerisindeki en aktif kişilerden biri Aleksey Homyakov olmuştur. Soylu bir aileden gelen Homyakov, 1828-29 Osmanlı-Rusya savaşında orduya tekrar katılmış ve Bulgaristan'da Rus olmayan Slavlarla beraber Türklere karşı savaşmıştır. Homyakov Batı'nın aksine, Rusya'da gerçek Hristiyanlık ruhunun Rus Kilisesi'nde ve Rus halkının bilincinde yaşamaya devam ettiğini savunmuştur (Lavrin, 1964: 35-48). Ortodoksluğu Slav halklarını birleştiren en yüksek manevi ilke olarak gören Homyakov “*Bir Slav ile*” diyordu, “*ve özellikle Ortodoks bir Slav ile olan kardeşliğinin farkında olmayan hiçbir Rus yoktur.*” (İvanovna, 2016: 64). Ortodoks Hristiyanlık, Batı'nın bilmediği bir ilkeyi “*sobornost*” yani “*konseycilik*” ilkesini getirmiştir. Bu bir tür Ortodoks-Hristiyanlık ruhunun içerisinde var olan, evrensel sevgi ve kardeşlik ruhudur. Bu durum Rusya'nın muhtemelen “din ve yaşam” ve “din ve kültür” arasındaki organik birliğin hala korunduğu tek ülke olduğu anlamına gelmektedir (Lavrin, 1964: 35-48).

Slavseverler, II.Aleksandr'ın reformları döneminde Rus toplumunun karşılaştığı zorlukların üstesinden gelmek adına din adamları ile halkın arasında bir yakınlaşmanın gerekliliğini dile getirmişlerdir. Kilisenin devlete tabi kılınmasını eleştirmişler ve kilisenin devlet gözetiminden bağımsız kalmasının gerekliliğinin altını çizmişlerdir. Slavseverlerin bunun yanında “dini hoşgörü” konusuna ehemmiyet vermişlerdir. İvan Sergeyeviç Aksakov (1823-1886) gibi bazı radikal Slavseverler bu görüşe karşı çıkmış olsalar da genel olarak Slavseverler hangi dine inanıyor olursa olsun, Çarlık Rusya'sı içerisindeki her bireyin kendi dinini rahatça yaşama ve öğretme hakkına sahip olmasını savunmuşlardır (Allen, Obolevitch, Rojek, 2019: 181).

Slavseverlerin bir diğer üyesi ise Konstantin Aksakov da Ortodoks birliğini savunan düşünürlerden olmuştur. Kendisi 1852 yılında yazmış olduğu bir mektupta şöyle demektedir;

“Tekrar ediyorum, Türkiye'deki tüm Ortodoks Hristiyanların bağımsızlığını ilan etmesi gerekmektedir. Onların davasını kendi davamız olarak kabul ettiğimiz ve sanki kendi mücadelemizmiş gibi, onların mücadelesinde savaşacağımız söylenmelidir... Avrupa tüm

dünyayı arkasına alarak bize saldırıyor. Öyle olsun! Biz de sorunun doğrudan ve tek çözüm yolu olarak tüm Slav dünyasını ayağa kaldıracamız.” (Çurkina, 2017: 91-105)

Slavseverlerin içerisindeki Ortodoksluk coşkusu, kendi vizyonlarının sınırlarını Çarlık Rusyası ile sınırlandırmalarına engel olmuştur. Gördüğümüz gibi pek çok Slavsever Avrupa'ya ve Osmanlı Devleti'ne karşı, tüm Slav uluslarını uyandırma ve isyan etmelerini teşvik etme eğiliminde olmuşlardır. Çünkü onlara göre tüm Slavlar birleştiği takdirde Rusya mutlak gücüne kavuşabilecektir. Turancılık ideolojisine benzeyen bu görüş, Slavseverliğin, Panslavizme dönüşmesine olanak sağlamıştır.

I. Nikolay döneminde, Rus milliyetçisi ve monarşist Fyodor Tyutçev (1803-1873) çarı etkileyen kişilerden olmuştur. Tyutçev, I.Nikolay'ın panslavist tutkularını canlı tutmaya çalışmış, yazdığı şiirler de buna ön ayak olmuştur. 1849 yılında yazmış olduğu “Tanyeri” adlı şiiri buna örnektir; “*Kalk ey Rus! Vakti geldi! /Kalk İsa aşkına çalışmaya! /Artık vakti değil mi haç çıkarıp / asmanın çanı Çargrad'a?*” (Volkov, 2020: 202). Ruslar İstanbul'a Çargrad (Çarın şehri) diyordu. I. Nikolay, Tyutçev'i Dışişleri Bakanlığına almış ve Kırım Savaşı'nın arefesinde Osmanlı Devleti'ni desteklemekte olan Fransız gazetecileri ikna etmek amacıyla Fransa'ya dahi göndermiştir. Fakat Rus yönetiminin propaganda çabaları Rusya'nın Avrupa ve Yakındoğu'daki etkisini en aza indirmeye kararlı olan Fransa ve İngiltere'nin tavrının değişmesinde yeterli olmamıştır. (Volkov, 2020: 201-203)

19. yüzyılın ortalarında Rus tarihi açısından mühim gelişmeler meydana gelmiştir. 1848-1849'da meydana gelen Avrupa devriminden sonra Homyakov Rusya'yı kasıp kavuran coşku dalgasından bahsetmektedir. Sonuçları, o zamanlar birçok kişiye malum olduğu gibi, bir yandan Batı'nın derin krizine, diğer yandan Rusya'nın yıkılmaz gücünün kanıtı niteliğindedir (Noskov, 2002: 103-119). 1848-1849 yenilgileri, 1847'de kurtuluşun Batı'da olduğunu düşünerek Rusya'dan ayrılıp Avrupa'ya giden Batıcı Herzen'in dahi umudunu kırmıştır. Herzen'e göre bu onur kırıcı mağlubiyetlerden sonra artık devrimin de, Batı medeniyetinin de kurtarıcı olabileceğine inanmak güçleşmiştir (Carr, 2021: 209). Kırım Savaşı ise Slavofilizmin önde gelen ideologunun haklılığının bir teyidi olmuştur. Çünkü Homyakov Kırım Savaşı'nın Rusya açısından mağlubiyetle biteceğini önceden tahmin etmiştir. Kırım Savaşı dönemi, o yıllarda toplum nezdinde en yüksek ifade biçimi olan Slavseverlerin tarih felsefesini, Rus düşünce tarihinin oluşumunda en önemli aşama haline getirmiştir. Böylece bu yönde ilerleyen

Rus edipleri Rusya'nın tarihine ve özgünlüğüne ikna olmuşlar, Rusya ile Batı arasında doğrudan yaşanan bu çatışmaya tanık olup Batıyla tarihsel gelişimlerinin zıt yollarını kesin olarak kabul etmişlerdir (Noskov, 2002: 103-119).

Kırım Savaşı sonrası Rus toplumu içerisinde Avrupa düşmanlığı artmış, bu durum Slavsever ideolojinin güçlenmesine de vesile olmuştur. Çözümü Batı'da gören Batıcılara karşı Slavseverlerin savunduğu Slav birliğinin kurulması fikri Rus halkına daha cazip gelmeye başlamıştır. Kırım Savaşı'nın sonuçlarının "tarihi bir utanç" olarak görülmesi, ileri dönem Slavseverlerin, bu düşüncüyü Panslavizme evirmesine de neden olmuştur. Bu dönem Rus-Türk ilişkilerinin çalkantılı bir sürece girmesiyle Panslavizm, Rus hükümeti tarafından desteklenen resmi ve organize bir hareket (basın ve Pan-Slav topluluklarla) haline gelmiştir. 93 Harbine giden 11 yıl boyunca Slavcılık Çarlık Rusyası'nda büyümüş ve doruğa ulaşmıştır (Yevgeni, 2021: 114).

İleri dönem Slavseverlerin içerisindeki önemli şahsiyet ise İvan Aksakov'dur. Kendisi aynı zamanda Konstantin Aksakov'un da kardeşidir. İvan Aksakov, yaşamı boyunca (neredeyse 19. yüzyılın sonuna kadar) Slavofil sosyal ve edebi düşüncesinin temel ilkelerini ya da kendisinin dediği şekilde "ulusal akımı" sürdürmek için eski neslin geleneklerini savunmuştur (Vasilyeviç, 2019: 88-94).

İvan Aksakov Slavseverliğin, Panslavizme evrilmesinin önde gelen ismi olmuştur. Aksakov'un milliyetçi fikirleri yıllar geçtikçe dozunu arttırmış, gençlik yıllarında liberal bir tutumu olan Aksakov'un, Rusya'da devrimci grupların (narodniklerin) güçlenmesiyle 1861'den itibaren fikirleri değişmiş ve daha sonraki fikirleri onu, Slavseverlerin kurucularının düşüncelerinden apayrı bir noktaya getirmiştir. Aksakov'un yönettiği Slav İnsanseverler Derneği, 93 Harbi esnasında Rusya'da etkisini kayda değer bir şekilde arttırmıştır. İvan Aksakov'un arzusu, İstanbul'un fethedilerek Rus kartalının kanatları altında güçlü bir Slav uluslar federasyonunun kurulması olmuştur. Böylece esasen Aksakov imparatorluğa ulusal bir içerik kazandırmak adına çabalamıştır (Walicki, 2013: 188-190).

İvan Aksakov, Balkan ülkelerinde gerçekleşmiş olayları dikkatli bir biçimde incelemiştir. Yazarın özellikle daha keskin bir biçimde süreçlerinin yaşandığı bölgeler olmaları nedeniyle Balkanların "sinir pıhtısı" olarak adlandırılan Sırbistan, Bosna Hersek, Karadağ ve Makedonya ilgi alanı olmuştur. Filozof kendi fikirlerini çok sayıda farklı yaygın organında

paylaşmıştır. Özellikle *Moskova* (1867-1868) ve *Rus* (1880-1886) gazetelerinde Sırp meselelerine adanmış makalelerine yer verilmiştir (Igorevna, 2017: 53-64).

Osmanlı ve Rusya arasında 1870'lerde artan gerilim, Rusya'da 1870'lerin sonunda ulusal olarak eşi görülmemiş bir "Slav kardeşlere yardım etme isteği" akımını başlatmıştır. Volga ve Don'dan gelen köylüler Moskova Slav Komitesine akın etmeye başlamıştır. İvan Aksakov bu süreci şu şekilde aktarmaktadır; onlar diz çöküp Sırbistan'a gönderilmek için yalvarmışlardır. Onları kimse zorlamamış, kimse sürgün etmemiş veya kimse onları kandırmamıştır. Slav Komitesi dahi böyle bir coşku olacağını hiç öngörmemiştir (Igorevna, 2017: 53-64).

Böylece Slavseverlerin doktrinleriyle doğan Panslavizm, Rus dış politikasının ana unsuru haline gelmiştir. Nitekim Slavofil ideolojisini savunan Rus filozof Nikolay Danilevsky (1822-1885), *Rusya ve Avrupa* (1869) adlı tarihsel-felsefi denemesinde Rusya'nın egemenliği altına Çargrad'ı (İstanbul) almasıyla Büyük Slav Birliği'nin kurulabilmesi için Batı Avrupa'dan tam bir izolasyonun gerçekleşmesinin gerektiğini ifade etmektedir (Yevgeni, 2021: 113).

19.yüzyılın başlarında başlayan ve 19. Yüzyılın ikinci yarısında daha da artan Balkan isyanları Rusya'nın hep ilgi odağında olmuştur. 1975'te Bosna'da çıkan ve onu takiben Karadağ ve ardından Bulgaristan ve Sırbistan'daki ayaklanmalar, 1864 yılında İstanbul'a Rusya'nın elçisi olarak görevlendirilen Panslavist İgnat'ev'in çabalarıyla gerçekleşmiştir. Balkanlardaki Ortodoksların hamisi gayesini taşıyan Rusya, bu olayların ardından burada yaşanan olayları bahane ederek 1977'de (93 Harbi) Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir (Kurat, 2011: 76-79).

Slavseverler bu meseleye gayet önem vermişlerdir. İvan Aksakov'a göre, Rus-Türk Savaşı "hakikat ve inancın" bir başarısıdır. Yazar, Rus toplumunun dünyevi tutkularından arınıp ulvi duygularla bir araya gelip Türklere karşı savaştıklarının altını çizmektedir;

"Her Rus bir başarıya (kahramanlığa) ihtiyaç duyar, zaten genel olarak bütün güçlü ruhlar kanatlarını sonuna kadar açıp dünyevi hayatın bayağılıklarının üzerinde bir süreliğine de olsa yükselip kanat çırpabilme gereksinimi duymaktadır." (Igorevna, 2017: 53-64)

Ivan Aksakov'un küçük çerçevesinde bir şekilde muazzam bir enerji toplanmış ve ona tam bir birleşim fikri vermiştir. Onun durdurulamaz coşkusunun ve ağırbaşlı, militan enerjisinin tuhaf

karışımı olan bir izlenimin etkisinde bırakmıştır: bu öyle bir birleşimdi ki ona ülkesi için çalışmayı seven, gerçek bir politik hevesin tüm cazibesini ve gücünü vermiştir. Ivan Aksakov bir sanatçıdan ziyade, babası gibi bir gözlemci, bir filozof olmaktan ziyade, kardeşi gibi bir ulusal tarih öğrencisi olmuştur. Diğer yandan daha gençken kendini hayatın ortasına atmış, ulusal idealleri savunmaktan kendini alıkoyamayan, yorulmak nedir bilmeyen bir işçi gibi çalışmıştır. Slavcılığın düşmanları İvan Aksakov'a "kötü namı Panslavist" derken, pek çok Batıcılık yanlısı ise "sinsi bir milliyetçi hayalperest" demiştir. Bulgaristan'ın başkenti Sofya'da bir sokağın isminin Aksakov adını taşıması, İvan Sergeyeviç Aksakov'un tarihsel vizyonunun ve düşüncesinin Rusya'yı aşır Balkan topraklarına ulaşabildiğinin bir kanıtı niteliğindedir. (Struve, P, 1924: 514-518).

Rus siyaset bilimcisi Aleksandr Dugin, *Rus Jeopolitiği* adlı eserinde "*Petro sonrası Romanovlar Rusyası, Prusya modeline yakındı, yani kendi Ortodoks itikadından sapmakla, pozisyonunun ulus-devlete tedricen teslim eden Katolikliğin yarı yolundaydı.*" (Dugin, 2010: 222) demektedir.

Genel bir çerçevede baktığımız zaman I. Petro döneminin ardından başlayan Batıcılık-Slavcılık tartışmasının aslında bir tür Ortodoksluk-Katoliklik savaşı olduğunu görmekteyiz. Batıcıların ilk temsilcilerinden olan Çadayev'in Katolikliği savunan fikirlerine karşın, Slavseverler Ortodoks Hristiyanlığı savunmuşlar ve hatta buna kutsal bir görev atfetmişlerdir. Her ne kadar Çadayev dışındaki Batıcılık temsilcileri dinle ilgilenmemiş olsalar da genel olarak bakıldığında bu dönemin düşünürlerinin fikirlerini ve felsefelerini din olgusu üzerinden şekillendirdikleri görülmektedir. Örnek vermek gerekirse Homyakov'a göre Ortodoks Hristiyanlığı, pagan rasyonalizminin ve Katolikçiliğin din dışı hırslarının bulaşmadığı yegâne alandır. (Walicki, 2013: 164)

4. Sonuç

1700'lerin başlarında gerçekleşen Petro reformlarıyla birlikte kendini bir Avrupa Devleti sayan Rusya, yaklaşık 100 yıl sonra Napolyon'un Moskova'yı işgaliyle şaşkınlığa uğramıştır. Bu durum Rusya'nın kendi içerisindeki bir problematiği gün yüzüne çıkarmasına vesile olmuştur.

Çarlık Rusyası'nın yüzünü Batı'ya dönmesinin doğru mu ya da yanlış mı olduğu sorunsalı, düşünürlerin kendi felsefesini doğurmasına olanak sağlamıştır. Bu düşünce seli ise Rus düşünce ve felsefe tarihinin zirve yapmasını sağlamıştır. Fikir hayatındaki canlanmayla ortaya çıkan iki akım (Slavseverlik ve Batıcılık), geçmişteki hangi hatadan dolayı Rusya'nın bugün bu durumda olduğunu ve Rusya'nın bundan sonraki süreçte nasıl bir şekilde gelişmesi gerektiğini açıklamaya çalışmıştır.

Bir yandan liberal ya da radikal düşünen Batılılar ile diğer yandan dindar, Batı karşıtı Slavseverler arasındaki bölünme, aslında Büyük Petro'nun reformlarından sonraki bölünmüş Rus bilincinin bir karakterini bizlere sunmaktadır. Esasen her iki taraf da Rusya'nın büyümesini ve gelişmesini amaçlamaktadır. Fakat buna giden yol konusunda bölünmüşlerdir. Batıcılar Moğol-Türk istilasının veya Ortodoksluğun kendilerini Batı'dan uzaklaştırıp gelişmelerine engel teşkil ettiğini, Petro reformlarının ise gerekli bir hamle olduğunu savunurlarken, Slavseverler ise batılılaşmayla gelen reformların duyguları bilinçli bir şekilde yok ettiğini, insanların gündelik hayatın koşturmacasında kendi benliğini unuttuğunu savunmaktadırlar. Bu durum Rus toplumunda dünyevi tutkulara boğulup manevi değerlerin ise yok sayılmasına, Rusların atalarından kalan yüce ülkülerin unutulmasına ve Ortodoksluğun zayıflamasına neden olmuştur.

İki zıt kutbun fikirlerinin oluştuğu ve meyve vermeye başladığı bu süreçte ortaya çıkan Kırım Savaşı ise Slavseverlerin savunduğu görüşlerin pekişmesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yanında Fransa ve İngiltere'nin savaşa katılmasıyla Batı'yı bir kurtuluş olarak gören Batıcıların fikirleri etkisiz kalmış, diğer yandan Slavseverlerin fikirleri toplumda daha fazla yer edinmeye başlamıştır. Nitekim Slavseverlerin ileri dönem aydınlarının görüşleri ilk döneme oranla daha keskin bir hal almıştır. Bu süreçte ideolojilerini halk tabanına yayan Slavseverler, 93 Harbine kadar Panslavizmin doğmasına ve büyümesine sebep olmuşlardır. Rus devleti ise Slav Birliği düşüncesinden birçok alanda yararlanmış ve bu ideoloji devletin dış politikasının mihenk taşlarından olmuştur.

Sonuç itibariyle 19. yüzyılın kırklı yıllarından itibaren Slavseverler ve Batıcılar sayesinde Rus felsefesi, edebiyatı ve düşüncesi gelişmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan Rus felsefesinin yaratıcılığı Rusya'nın gelişme umutlarıyla ve kaderiyle birbirinden ayrı düşünülemez. Birbirinden ayrılmış olmalarına rağmen her iki tarafta Rusya'nın gelişmesini umut etmiş ve bu amaç uğruna düşüncelerini geliştirmiştir. Slavsever ve Batıcı düşünürler, 19. yüzyıl Rus

toplumunun düşünce hayatını ve doğu ve batı arasında yaşamış olduğu ikilemi tezahür ettiren kişiler olmaları bakımından mühimdir.

Kaynakça

Aslan, M. (2018). "Rus Kaynakları Işığında Slavseverlik ve Politik İz düşümü Panslavizm". *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 3(2). 52-83.

Carr, E.H. (2021). *Romantik Sürgünler*. İletişim Yayınları: İstanbul.

Çurkina, İ. V. (2017). "Atnaşeniye Slavyanofilov k Sıvyaşennamu Sayuzu", *Slavyane i Rassiya*. Sayı.2. 91-105.

Dostoyevski, F. M. (2015). *Puşkin Konuşması*. İletişim Yayınları: İstanbul.

Dugin, A. (2010). *Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım*. Küre Yayınları: İstanbul.

Evtuhov, C. ve S. Richard (2018). *1800'den İtibaren Rusya Tarihi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul.

Figes, O. (2009). *Nataşa'nın Dansı*. İnkılap Kitabevi: İstanbul.

Florinsky, M. (1947). "Russian Social and Political Thought 1825-1855". *The Russian Review*. 6(2), 77-85.

Groys, B. (1992). "Russia and the West: The Quest for Russian National Identity". *Springer*. 43(3). 185.198.

Hobsbawn, E.J. (2016). *Devrim Çağı*. Dost Kitabevi: Ankara.

Igorevna, S. S. (2017). "İ.S.Aksakov a «Serbskam Plemeni» i Slavyanskam Vaprose". *Filasofiya i Kultura*. Sayı:7. 53-64.

Ivanovna, S. I. (2016). "Национальный Дискурс В России: Взгляды Западников И Славянофилов". *Современные Проблемы Гуманитарных И Общественных Наук*. 3(11). 60-67.

Kovaleva, G.P. (2014), *Rus Felsefesi Tarihi*, Çizgi Kitabevi: Konya.

Koyre, A. (1994). *19. Yüzyıl Başlarında Rusya'da Batıcılık, Ulusçuluk ve Felsefe*. Belge Yayınları: İstanbul.

Kropotkin, P. (2018). *Rus Edebiyatında İdealler ve Gerçeklik*. Hece Yayınları: İstanbul.

- Kurat, A. N. (2014). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Kurat, A. N. (2011). *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Lavrin, J. (1961). "Kireevsky and the Problem of Culture". *The Russian Review*. 20(2). 110-120.
- Lavrin, J. (1964). "Khomyakov and the Slavs". *The Russian Review*. 23(1). 35-48.
- Lavrin, J. (1962). "Populists and Slavophiles". *The Russian Review*. 21(4). 307-317.
- Mehdiyev, N. (2015). "Petersburg ve Moskova Karşıtlığı: Rus Düşüncesinin Tarihsel İkircikliği". *International Journal of Russian Studies*. Sayı: 2. 231-238.
- Noskov, V. V. (2002). "Крымская Война И Развитие Славянофильской Философии Истории". *Известия Российского Государственного Педагогического Университета*. 2(2). 103-119.
- Struve, P., P. B. (1924). "Ivan Aksakov". *The Slavonic Review*. 2(6) 514-518.
- Şerbakov, V. Yu. (2020). "Взгляд На Путь Развития России: Генезис Проблемы (На Основании Историко- Философского Спора Западников И Славянофилов)". *Богословский Сборник Тамбовской Духовной Семинарии*. 1(10). s.14-26.
- Tolstoy, L. N. (2015). *Savaş ve Barış*. İletişim Yayınları: İstanbul.
- Trubetskoy, N. (2020). *Rus Ben-İdraki*. Küre Yayınları: İstanbul.
- Van Allen, A. M., O. Teresa and R. Pawel (2019). *Alexei Khomiakov The Mystery of Sobornost*. Oregon. Pickwick Yayınları: Oregon.
- Vasilyeviç, T. V. (2019), "İ.S.Aksakov – Literaturnıy Kritik", *Vestnik KGU*, Sayı.4, 88-94.
- Volkov, S. (2020). *Romanov Hanedanı 1613'ten Devrime Rus Kültür Tarihi*. Alfa Basım: İstanbul.
- Yevgeni, Y. (2021). "Проблема Панславизма В Публицистике Славянофилов". *Libri Magistri*. 1(15). 102-119.
- Walicki, A. (2013). *Rus Düşünce Tarihi*. İletişim Yayınları: İstanbul.
- Williams, R. C. (1970). "The Russian Soul: A Study in European Thought and Non-European Nationalism". *Journal of the Study of Ideas*. 31(4). 573-588.